

Ο χρόνος στην παραδοσιακή κοινωνία

ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΙΑ ΤΗ λειτουργία της κοινότητας, για τη συνοχή και συνέχειά της, είναι αναγκαίος ο σχετικός συντονισμός των δραστηριοτήτων των μελών της. Είναι αναγκαία μια κοινή αντίληψη και μέτρηση του χρόνου. Την κοινή αντίληψη εκφράζει η ιδεολογία της (στην περίπτωση μας, κατά κύριο λόγο η Ορθοδοξία). Θα πρέπει να την αναζητήσουμε στα ιερά της κείμενα, στις ανα-παραστάσεις τους, σε ειδικά σύμβολα. Τον έλεγχο του χρόνου ασκεί η εξουσία που επιβάλλει την αντίληψή της γι' αυτόν, και καθιερώνει τα μέσα και τα μέτρα μέτρησής του και τον ιδανικό τρόπο χρήσης του.

Τις τρεις βασικές μονάδες μέτρησης υπαγορεύει βέβαια η φύση και προσδιορίζει, με σχετική ακρίβεια, η αστρονομία: το ημερονύκτιο, ο (σεληνιακός) μήνας και το έτος, του οποίου οι εποχές, με τις αντίστοιχες μεταβολές στο κλίμα και τη βλάστηση, καθορίζουν την παραγωγή. Την τέταρτη, την εβδομάδα, υπαγορεύει η θρησκεία, που αφομοιώνει και τις προηγούμενες στη δική της χρονομετρία. Αντιλήψεις βέβαια για το χρόνο επιδιώκουν πολλές από τις προχριστιανικές θρησκείες, άλλες, διαμετρικά αντίθετες, «νεότερικές», άρχισαν να εμφανίζονται από τα μέσα του 18ου αιώνα, κυρίως. Για τις πρώτες ο χρόνος δεν είναι σήμερα αρκετός, για τις δεύτερες ο λόγος προς το τέλος.

Στην προδοιομηχανική κοινωνία μας ο χρόνος βιώνεται κυρίως ως παρόν, ως μια κυκλική, αμετάβλητη και καθησυχαστική, επανάληψη του χθες, του «από ανέκαθεν».

Πέρα από τις δύο, το πολύ τρεις, γενιές προς τα πίσω που ελέγχει, με τον τρόπο της, η προφορική μαρτυρία, ως βιογραφία ή ως σημαντικά φυσικά (σεισμοί) ή κοσμικά (λιμοί) γεγονότα, και κάποια μνημεία στο χώρο «από παλιά», τα υπόλοιπα στο παρελθόν είναι ασαφή. (Μας λείπουν οι έρευνες για την όποια συνείδηση έχουν της ιστορίας οι αγράμματοι: σήμερα, μετά τη γενίκευση της τηλεόρασης, είναι πολύ αργά ή πολύ δύσκολο να γίνουν.)

* Ανακοίνωση στο διήμερο συζητήσεων που οργάνωσε η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τον Ιανουάριο του 1987, με γενικό θέμα: «Χρόνος - Διάρκειες - Ιστορία», στην αίθουσα διαλέξεων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Αθήνα).

Την κοσμογονία και κοσμολογία καλύπτει η Γένεσις: «*Εν αρχή εποίησεν ο Θεός τον ουρανόν και την γην... Και είπεν ο Θεός γεννηθήτωσαν φωστήρες εν τω στερεώματι του ουρανού εις φαύσιν επί της γης του διαχωρίζειν ανά μέσον της ημέρας και ανά μέσον της νύκτας και έστωσαν εις σημεία και εις καιρούς (εποχές) και εις ημέρας και εις ενιαντούς*». Τον μακρό χρόνο, τη χρονολογία, οργανώνει η διαδοχή των γενεών: «*Αβραάμ εγέννησεν τον Ισαάκ, Ισαάκ δε εγέννησε τον Ιακώβ, Ιακώβ δε εγέννησε τον Ιούδα...*». Για τους λίγους εγγράμματους, βέβαια, υπάρχει και η εκκλησιαστική χρονογραφία.

Το παρόν, ο ετήσιος κύκλος, ρυθμοδοτείται από την αναγκαία επανάληψη των παραγωγικών δραστηριοτήτων (αγροτικό ή κτηνοτροφικό ημερολόγιο). Το καθιερώνει, του δίνει νόημα, το εκκλησιαστικό εορτολόγιο, το οργανώνει το ημερολόγιο. «*Ὡς τότε (ὡς το δεύτερο μισό του 18ου αι.)*», γράφει ο Φ. Ηλιού, «*η μέτρηση του χρόνου συνδυάζεται, κυρίως, με θρησκευτικές ανάγκες και καλύπτεται, στο χώρο του ελληνικού εντύπου, από τα εκκλησιαστικά μηνολόγια, τα διάφορα Πασχάλια, το Σεληνοδρόμιον Παντοτεινον του Ιωνά Γαληνά, τα μικρά ή τα μεγάλα "Κανόνια του εννίσκειν εν ποία ημέρα άρχεται ο κάθε μήνας" και τα σεληνιακά ημερολόγια που τυπώνονται ταχτικά στο τέλος των λειτουργικών βιβλίων, των Κατηχήσεων και της Λογαριαστικής του Γλυζούνη*».¹

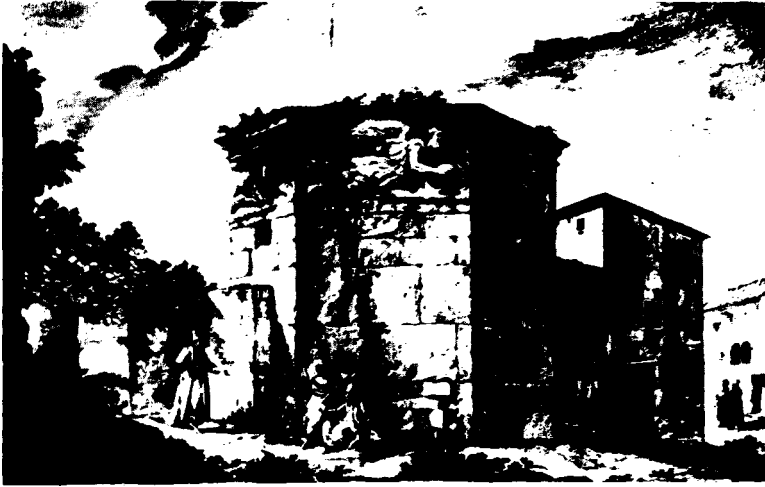
Άξονας της ευθύγραμμης αντίληψης για τα χρόνια γενικά, για τη χρονολογία (που υπάρχει παράλληλα, αλλά όχι εξίσου δυνατή, με την κυκλική), είναι η Ενσάρκωση του Κυρίου, η «*τον Λόγον οικονομία*», το έτος «*από της ημών σωτηρίας*» που συναντούμε στη χρονολόγηση των χειρογράφων. Αμαρτία τα πριν, πορεία προς τη Σωτηρία τα μετά. Αυτή τη «*στράτα στενή και τεθλιμμένη*» χωρίζει στη ζωή του κάθε ανθρώπου ο θάνατος: «*η παρούσα ζωή είναι ζωή πένθους και κλανθμού, η μέλλουσα γέλωτος και χαράς*».

Άξονας του ετήσιου κύκλου είναι το Πάσχα, υπόμνηση της καθοριστικής, σε ιστορική διάσταση, θυσίας, γιορτή για την Ανάσταση του νέου ετήσιου κύκλου.

Άξονας της κοινότητας και κιβωτός της κοσμοαντίληψης και χρονοαντίληψής της (ή, όπως θα έλεγε ο ιστορικός Ρο-

Στην εκκλησία μόνο προσφέρεται ως παράσταση η έννοια του βίου, ως διάρκεια μιας ζωής, με τον χριστολογικό κύκλο ή με την αναλυτική διήγηση του βίου του τιμωμένου αγίου σε σειρά τοιχογραφιών. Σε αυτή συνειδητοποιείται με τον ίδιο τρόπο και η διαδοχή των τριών γενεών: τους αγιογράφους απασχολούν κυρίως οι δύο, και αυτές αναπαριστούν: νέος αγένειος, νέος ολιγογένης ή αρχιγέ-

μιαν.² της χρονομέτρησης, χρονολόγησης και χρονοσοφίας της), η Εκκλησία. Φύλλακας του χρόνου –ζωντανό ημερολόγιο– σε μια ολιγογράμματη κοινότητα, ο ιερέας: «Έχασε τα πασχάλια του», είναι από τα φοβερά που μπορούν να του συμβούν: τέτοια λάθη διαμνημονεύονται: «επεί και το παρόν Πάσχα τον 1082 πλανηθέντες κατά την ιη' μαρτίου ετέλεσαν».³ Για να αποφεύγονται, πίνακας των πασχάλιων περιλαμβάνεται και στις τοιχογραφίες των ναών (Αγ. Δημήτριος Θεσσαλονίκης).

Η εκκλησία, ως μνημείο, δεν αναπαριστά μόνο στατικά μια κοσμοθεωρία, την ιεραρχία της κοινωνικής οργάνωσης: ο παντοκράτωρ, οι προφήτες, ο χριστολογικός κύκλος, άγιοι, μάρτυρες. Είναι ταυτόχρονα ένα εικονογραφημένο καλλιτεχνικό ημερολόγιο, ας μου επιτραπεί ο αναχρονισμός, όπου παριστάνονται ο ετήσιος κύκλος με τις σημαντικές αργίες-γιορτές του (οι δεσποτικές εορτές «τριγύρου εις όλον τον ναόν»), «τα μαρτύρια του όλου ενιαντού», δηλαδή οι ημέρες που σχετίζονται με αυτές), και η κάθε μέρα, με την εικόνα των τιμωμένων, αγίου ή γιορτής, στο προσκυνητάρι του ναού.

Με την εκκλησία συνδέεται άμεσα και η, κατ' εξοχήν σημαντική για την περιοχή, ημέρα της εορτής του επώνυμου αγίου της, που αποτελεί ευκαιρία για ξεφάντωμα (πανηγύρι) και, πολύ συχνά, την κορυφαία στιγμή για την οικονομική ζωή του τόπου (εμποροπανήγυρη).

νης, νέος στρογγυλογένης ή γέρων μακρυγένης, γέρων φαλακρός πολιασμένος, γέρων ασπρογένης, γέρων πολλά. Σε αυτή ρυθμοδοτείται ο κύκλος της προσωπικής ζωής με τις διαβατήριες τελετές: βάφτιση – γάμος – θάνατος («πήγαμε να αναστήσουμε τον... όνομα του παππού»). Σε αυτή απογράφεται η όποια ιστορική μνήμη (επιγραφές, χαράγματα, βραχέα χρονικά-ενθυμήσεις της τοπικής ιστορίας στα βιβλία της) και στοιχειοθετείται η βεβαιότητα για το μέλλον «και ζωή του μέλλοντος αιώνος».

Για το μέλλον, το αβέβαιο πάντα μέλλον, λόγο παράλληλο, καθημερινό, εξίσου ίσως σημαντικό –αλλά για την εκκλησία περιθωριακό και οπωσδήποτε περιθωριοποιήσιμο– έχει η αστρολογία και η μαντεία, που συνεχίζουν να υπηρετούν την ανάγκη των ανθρώπων για πρόβλεψη.

«Φεύγετε... τας ελληνικάς πομπάς, επασιδιάς, χλήδονας, μαντείας, καθαρισμούς, οiwνισμούς, ορνιθοσκοπίας, νεκρομαντείας, επιφωνήσεις», κανοναρχεί ο Νικόδημος ο Αγιορείτης.⁴

Η εκκλησία είναι, τέλος, και «ωρολόγιο», ο φύλλακας –και ο πρώτος πελάτης– των μηχανισμών μέτρησής του. Η καμπάνα, γνωστή από τον 9ο αιώνα αλλά όχι σε πλατιά χρήση, και το σήμαντρο σημαίνουν τις ακολουθίες, σημεία χρονικής αναφοράς επαρκή για την αγροτική κοινωνία. Τα λιγοστά ηλιακά ωρολόγια, έργα τέχνης – μνημεία, εντοιχίζονται συνήθως σε αυτή: τα μεγαλοπρεπή όρθια (με εκκρεμή και βάση) πρώτα ωρολόγια

κοσμούν τα μοναστήρια, ρυθμιστικά του βίου τους: από τους πρώτους πελάτες των φορητών είναι οι ιερείς και οι δάσκαλοι, για να ρυθμίζουν με ακρίβεια λατρεία και εκπαίδευση. Χαρακτηριστικές οι πληροφορίες του Beaujour, στα τέλη του 18ου αιώνα, για το εμπόριο των ωρολογίων, το οποίο θεωρεί εξαιρετικά προσοδοφόρο (360 κομμάτια το χρόνο πουλιούνται στη Θεσσαλονίκη και άλλα τόσα στο Μοριά): «Η κατανάλωση των ρολογιών πρέπει να είναι πολύ μεγάλη σε μια χώρα όπου δεν γνωρίζουν τα ηλιακά ωρολόγια ούτε τα δημόσια ρολόγια και όπου η ώρα της [μουσουλμανικής] προσευχής πρέπει, πέντε φορές την ημέρα, να καθορίζεται με ακρίβεια».⁵

(Έχουμε ανάγκη μιας συστηματικής έρευνας για τα αμμοτά, τις κλεψύδρες, τα ηλιακά ωρολόγια, για την έκταση της χρήσης τους, και παράλληλα για τους «ωρολογομαϊστορες» και τη διάδοση των μηχανικών ωρολογίων, τους τόπους και τρόπους χρήσης τους και τις επιπτώσεις τους στις συμπεριφορές και νοοτροπίες.)

Η οργάνωση του χρόνου της καθημερινότητας σε κλάσματα δεν έχει ανάγκη ακριβών μετρήσεων: η ακρίβεια ανήκει στον ποσοτικό χρόνο, των ρολογιών και των μηχανών, είναι άγνωστη στο γεωργό και τον τσοπάνη. Οι αναφορές τους στο χρόνο γίνονται με βάση τα γεύματα, ανθρώπων και ζώων, τυπικές ημερήσιες αγροτικές εργασίες, φυσικά φαινόμενα: την πορεία ορισμένων αστερισμών, και κυρίως του ήλιου, που μετρίεται σε «καλάμια», «κοντάρια», «τριχιές», «οργιές» ή με το μήκος της σκιάς. Τη νύχτα, μάλιστα μετά τα μεσάνυχτα, με τη βοήθεια του πετεινού.

Ο παραδοσιακός χρόνος είναι χρόνος σχετικός, τοπικός. Τα εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του, παρατηρεί ο Θαν. Τσικτάκης, το 1962, γράφοντας για την Τσακωνία, «είναι φράσεις και όροι που σχετίζονται με τοπικές συνθήκες, με το περιβάλλον, με τη γεωγραφική διαμόρφωση του τόπου (...). Βουνά επίσης του τόπου, μικρός λόφος ή βράχια έχουν αναγνωρισθεί από τους κατοίκους της περιοχής σαν αλάνθαστοι δείχτες της ώρας για ορισμένες περιόδους του εικοσιτετραώρου και σαν σωστός οδηγός στις διάφορες εποχές του χρόνου».⁶

Στο Μέτσοβο λ.χ., για να διασταυρώσουμε με πληροφορίες από αλλού, ήταν κανόνες όλες οι κοπέλες να βρίσκονται στο σπίτι τους πριν από τη δύση, όταν ο ήλιος πήγαινε «στην πέτρα του Βενέτη».

Μικρότερες διάρκειες μετριοούνται με το φτύσιμο (χρόνος στεγνώματος) ή με αναφορές σε ανάλογες διάρκειες της δουλειάς («ώσπου να κάνω δυο κλωστές στη ρόκα»). Η «ώρα» είναι συνήθως μια διάρκεια, μεγάλη, περίπτωση ή στιγμή: «επιτήδεια», καλή ή, συνηθέστερα, κακή.

Χρόνος παραδοσιακός, χρόνος σχετικός και τοπικός. Ο κάθε τόπος έχει τη δική του κατά προσέγγιση ώρα και δεν υπάρχει ανάγκη συντονισμού με του γειτονικού τόπου ή σε ευρύτερη γεωγραφική, λ.χ. σε εθνική, κλίμακα. Αυτή άλλωστε η ανάγκη του συντονισμού δεν γίνεται αισθητή ούτε και σε τοπική κλίμακα: ως το 1978, τα ρολόγια των εκκλησιών του Ναυπλίου σήμαιναν τις ώρες με διαφορά κάποιων λεπτών μεταξύ τους και αυτό δεν ενοχλούσε κανένα. Δεν ξέρω αν έκτοτε τα εσυγχρόνισαν.

Ο παραδοσιακός χρόνος –που προχωρά ισχυρός ως τους καιρούς μας– είναι χρόνος αναμονής, υπομονής, βραδύτητας, σχεδόν ακινησίας. Είναι ο χρόνος του Θεού.

«Οι Χριστιανοί, τας μεν τέχνας αυτών και εργόχειρα πρέπει να τα έχουν ως πάρεργα και όχι ως έργα (...) την δεν προσηυχήν και θεοσέβειαν, πρέπει να την έχουν· ως έργον και τέχνην, κυρίως και καθ' αυτό (...) να δουλεύετε τόσον όσον δια να ευγάνετε την ζωοτροφίαν και ενδυμασίαν την ιδικήν σας και των τέκνων σας και όσον δια να έχετε να βοηθήτε κατά δύναμιν και τους πτωχούς και εις ταύτα μόνα τα αναγκαία να μένετε ευχαριστημένοι» (σσ. 176-7) «με απλότητα λαλείτε, με απλότητα εργάζεσθε, με απλότητα και ίσην καρδίαν πωλείτε και αγοράζετε» (σ. 155), διδάσκει ο Νικόδημος Αγιορείτης.⁷

Θα πρέπει να προστεθεί και να υπογραμμιστεί, πάλι, ότι ο παραδοσιακός τρόπος χρήσης του χρόνου, ο ρυθμός δουλειάς με τα διαλείμματα και τις παύσεις του, που έχουν αγρότες και τεχνίτες στη δουλειά τους, είναι ο ίδιος με το ρυθμό του βιολογικού ωρολογίου του ανθρώπου, που είναι συνεχής και ακανόνιστος, διὰφωρετικός του συνεχούς και κανονικού ρυθμού που επιβάλλει η εργασία με τις μηχανές, η μέτρηση του χρόνου με τα ρολόγια.

Ας συγκεφαλαιώσουμε: Ετήσιοι κύκλοι (φυσικός, οικονομικός και λειτουργικός) αλληλοδιαπλέκονται, συμπλίνουν. Σε αυτούς οι δραστηριότητες και οι τελετές έχουν την ώρα τους, τη διάρκειά τους («από Αϊ-Γιώργη σε Αϊ-Δημήτρη κι από Αϊ-Δημήτρη σε Αϊ-Γιώργη»), τις κορυφώσεις τους: θέρος, τρύγος, πόλεμος.

Μικρές οι διάρκειες κυκλικών συμπεριφορών και η διάρκεια των αντίστοιχων νοοτροπιών. Τον κεντρικό ρόλο έχει η Ορθόδοξη Εκκλησία, γιατί αυτή σχεδόν μόνη διαμορφώνει, ως κείμενο, εικόνα και βίωμα (τελετή, γιορτή), την αντίληψη του (τοπικού, σχετικού, πολλαπλού) χρόνου, του δίνει ιστορικό νόημα, αξία, τον οργανώνει, δηλ. μετρά και ελέγχει τη χρήση του. Ας δούμε μια χαρακτηριστική, πολύ παλιά, συμβολική παράστασή του, τον τροχό και τον τρόπο που αυτή α-

νακεφαλαιώνει πολλά απ' όσα ήδη είπαμε.

Μιλά ο ιερομόναχος Διονύσιος ο εκ Φουρνά (;):

Γύρισε κύκλον μικρόν και έσωθεν αυτού ποίησον άνθρωπον γέροντα στρογγυλογέννην [παράσταση του κόσμου, αλλού ο ήλιος, κέντρο του και ρυθμιστής του]. Έξωθεν δε του πρώτου τροχού γύρισε άλλον μεγαλύτερον τροχόν· ανάμεσα δε

τους δύο τροχούς γύρισε τέσσαρας μισούς τροχούς σταυροειδώς και μέσον αυτών ποίησον τους τέσσαρας καιρούς του χρόνου, Έαρ, Θέρος, Φθινόπωρον, Χειμώνα [με χαρακτηριστικές εργασίες τους]. Έξωθεν δε του δεύτερου τροχού (...) ποίησον τριγύρω δώδεκα σπιτόπουλα και εν αυτοίς τα δώδεκα ζώδια των δώδεκα μηνών (...) κατά τάξιν κύκλω του τροχού, γράφων και τα ονόματα ενός εκάστου αυτών, άμα δε και τα ονόματα των μηνών ούτως. Εις τον Κριόν γράψον «Μάρτιος», εις τον Ταύρον «Απρίλλιος». (...) Έξωθεν δε του τρίτου και μεγαλύτερου κύκλου ποίησον τας επτά ηλικίας (...). Γράψον και αυτά τα γράμματα έξωθεν του τροχού, πλησίον εις τα στόματα των ανθρώπων (...) εις το παιδίον γράψον: «Άρα και τότε διαβάς ανέλθω εις τα άνω;» (...) εις τον παίδα γράψον: «Στρέφου, ω χρόνε, εν σπουδή όπως ταχύ ανέλθω». Εις το μειράκιον: «Ιδού εγγύς ελήλυθα καθίσαι εις τον θρόνον». Εις τον νέον: «Ποιος υπάρχει ως εμέ και τις υπερτερότερός μου». Εις τον άνδρα: «Άρα, ω χρόνε, ως ορώ παρήλθε η νεότης;». Εις τον πρεσβύτην: «Ω, πώς εμέ τον δύστηνον ηπάτησας, ω κόσμε». Εις τον γέροντα: «Βαβαί, βαβαί, ω θάνατε, τις δύναται φυγείν σε;». Εις τον τάφον: «Ο παμφάγος Άδης και ο Θάνατος». Εις εκείνον δε οπου καταπίνει ο δράκων ταύτα: «Ουαί και τις με ρύσεται εκ του παμφάγου Άδου;». Ποίησον δε εκ δεξιών του τροχού και εξ αριστερών δύο αγγέλους, έχοντες εις τας κεφαλάς των ημιώρια και γυρίζοντες τον τροχόν με σχοινία, και εις

μεν τον εκ δεξιών άγγελον γράψον «Ημέρα», εις δε τον αριστερόν «Νυξ»· άνωθεν δε του τροχού γράψον αυτήν την επιγραφήν: «Ο μάταιος βίος τον πλάνον κόσμον».⁸

Θα διατυπώσω με μεγάλη συντομία και την ποσοτική αντίληψη του χρόνου. αυτή που ταχύρρυθμα διαμορφώνεται στη Δ. Ευρώπη και βραδύρρυθμα εισάγεται –ακόμη– στον τόπο μας.⁹

Στη Δ. Ευρώπη, ήδη από τον 14ο αι., αρχίζει να υποκαθιστά το χρόνο των μοναχών ο χρόνος των εμπορών. Αυτοί ορίζουν τους νέους τρόπους χρήσης και μέτρησής του: στην ημερήσια εργασία των τεχνιτών, στην ταχύτητα ανταλλαγών, στη διάρκεια των δανείων, στη σύνταξη συμβολαίων και προϋπολογισμών. Η πίστη αλλάζει περιεχόμενο. ορθότερα: η παλιά συμπορεύεται με μια νέα, την οικονομική πίστη.

Το μηχανικό ρολόι, εφεύρεση εξίσου σημαντική με την πυρίτιδα, την τυπογραφία ή την ατμομηχανή, κατ' εξοχήν πρωτοποριακό έργο της τεχνολογίας της εποχής του, αρχίζει να διαδίδεται. Επιβάλλει μια νέα εικόνα του χρόνου: ευθύγραμμοι, ισόρρυθμοι, συνεχούς, ακριβούς, αφηρημένοι, άσχετοι προς τη μέρα ή τη νύχτα, την εργασία ή την ανάπαυση, τους βιολογικούς ρυθμούς του ανθρώπου ή του φυσικού του κόσμου. Επιβάλλει την ακρίβεια στη μέτρηση, και την ταχύτητα στην εκτέλεση. Διαμορφώνει παρόλληλα και τις νέες νοοτροπίες.

Για αιώνες, βέβαια, η ύπαιθρος και η περιφέρεια, στην πλατιά έννοια του ό-

ρου, διατηρούν τις παλιές, δικές τους σχέσεις με το χρόνο. Άλλωστε και ο χρόνος των εμπόρων που θα δείχνουν τα ρολόγια, θα διατηρήσει για πολύ καιρό τα χαρακτηριστικά του ποιοτικού: θα είναι λίγο ακριβής, θα εξαρτάται, για τις συνεχείς διορθώσεις του, από τις κλεψύδρες και τα αμμόντια, θα είναι ακουστικός (οι πλάκες μπαίνουν στα μεγάλα ρολόγια τον 15ο αιώνα), ωριαίος (τα λεπτά σημειώνονται στα τέλη του 17ου αιώνα), τοπικός (ως εκεί που φτάνει το άκουσμά τους ή ως τα σημεία από τα οποία μπορούν να τα συμβουλευτούν), εξαρτημένος από τους ρυθμούς των αγροτικών και ναυτικών εργασιών.

Σιγά σιγά, βέβαια, αυξάνει η ακρίβειά του, πλαταίνει η χρήση του (τον 16ο αιώνα στα αστικά στρώματα), οργανώνονται οι ρολογάδες (με 16 ειδικότητες τον 18ο αιώνα), επικρατούν νέες συμπεριφορές και νοοτροπίες. Το αστικό τώρα ιδανικό είναι να είσαι ακριβής σαν το ρολόι ή, όπως λέμε ακόμη και τώρα, «Εγγλέζος στην ώρα σου». Οι άνθρωποι αποκοτούν ρολόγια (σύμβολο κοινωνικής ισχύος και εξέλιξης για τους μεν, ένταξης στον κόσμο της αγοράς για τους δε), γίνονται ρολόγια, σκέφτονται τον κόσμο σαν ένα καλοκουρδισμένο ρολόι, το χρόνο ως αξία εκμεταλλεύσιμη, ως χρήμα.

Από τον 18ο αιώνα, η βιομηχανική πόλη γενικεύει σταδιακά τη χρήση των μηχανών, των ρολογιών, την ποσοτική μέτρηση του χρόνου της παραγωγής (όπου επιβάλλεται η τυποποίηση και η εξειδίκευση). Οι ωρολογιοποιοί είναι στην πρωτοπορία της βιομηχανικής επανάστασης: η χρήση του ρολογιού γενικεύεται στην ύπαιθρο, στα τέλη του 18ου αιώνα, και η συνολική μηχανική παραγωγή του επιτυγχάνεται προς τα μέσα του επόμενου (1835). Ο ρυθμός, ο τρόπος οργάνωσης του ημερονυκτίου, αλλάζει ριζικά.

Οι ανάγκες συντονισμού σε εθνική κλίμακα, και αργότερα σε διεθνή, των ναυτικών ταξιδιών, των σιδηροδρομικών δρομολογίων εξυπηρετούνται από νέες ανακαλύψεις: τον ηλεκτρικό τηλεγράφο, τη ραδιοφωνία, το τηλέφωνο. Ο κόσμος συντονίζει το ημερολόγιό του με το αστρονομικό (Γρηγοριανό, 1582), καθιερώνει ενιαία αρχή του έτους (17ος αι.), κοινή αφετηρία για τη μέτρηση της ώρας (αστεροσκοπείο του Γκρήνουιτς). Η χρήση των ρολογιών γενικεύεται, ξεκινώντας από τους σιδηροδρομικούς, που ρυθμίζουν το ευρύ δίκτυο μεταφορών, και τους στρατιωτικούς, που κινούν τη μηχανή του πολέμου.

Από το 1930 γίνονται ένα φτηνό είδος πλαστιάς κατανάλωσης: ο χρόνος πιάνει όλους από τον καρπό και στις μέρες μας —μέρες άγχους— από το λαιμό. Μια σειρά άλλων νέων τεχνικών μάς επιτρέπει να τον διατηρήσουμε (φωτογραφία) ή

και να τον αναστρέψουμε (κινηματογράφος), να κερδίσουμε, δηλαδή να παράγουμε χρόνο (αυτοκίνητο, αεροπλάνο).

Οι βαθιές αυτές αλλαγές στις σχέσεις μας με τον κόσμο, στην τάξη του κόσμου, στις αντιλήψεις για το χρόνο, στα πρόσωπα αυτών που τις διαμορφώνουν και που ελέγχουν το χρόνο, στα μέσα και μέτρα του χρόνου (είμαστε πια στα κλάσματα του δευτερολέπτου), γίνονται βέβαια νω-

ρίτερα και βαθύτερα στη Δύση. Μια αντιπαράθεση χρονολογιών ή και μεγεθών είναι διδακτική, αν όχι αποκαλυπτική.

Ο χρόνος —το νερό στην κλεψύδρα τελείωσε— δεν μου επιτρέπει να παρουσιάσω τα αποτελέσματα αυτών των συγκρίσεων. Θα έπρεπε ίσως να είχα διατυπώσει το θέμα διαφορετικά: επιδιώξεις του ποιοτικού χρόνου στη σύγχρονη κοινωνία μας, όπου θα έμπαινα στον πειρασμό να βάλω τον όρο «σύγχρονη» σε εισαγωγικά. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ηλιού Φ.Η., *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία*, Α', εκδ. Διογένους, Αθήνα, 1973, σσ. 208-9.
2. Pomian Kr., *L' ordre du temps*, Gallimard, Paris, 1984.
3. Κομίνης Αθ., *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχικών κωδίκων*, Αθήνα, 1968, 7.
4. Νικόδημος Αγιορείτης, *Χρηστοθήκη των Χριστιανών*, Βόλος, 1957.
5. Μπωζούρ Φελίξ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδας στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, μετάφραση Ελ. Γαρίδη, εκδ. Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1974, σ. 176.
6. Κωστάκης Θ., «Εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του χρόνου στα Τσακωνικά», *Λαογραφία*, (1962), σ. 28.
7. Βλ. σημ. 4.
8. Διονυσίου του εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, υπό Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, εν Πετρούπολει, 1909, σσ. 213-215.